

EULIMENE

Vol 15 (2014)

EULIMENE 15-16 (2014-2015)

Πλακούντες ιδιόσχημοι

Γιώργος Δεσπίνης

doi: [10.12681/eul.32814](https://doi.org/10.12681/eul.32814)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 15-16
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014-2015

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

Γεώργιος Μαυρουδής (Ρόδος)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Georgios Mavroudis (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

2014-2015

EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η EYLIMENH είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η EYLIMENH περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχειολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συνοτομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Αναπλ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛΙΜΕΝΗ 15-16 (2014-2015)

List of Contents
EULIMENE 15-16 (2014-2015)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Eirene Roupaki , Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations.....	11
Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki , <i>Kefala</i> between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary	55
Απόστολος Δ. Θάνος , Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5 ^{ου} αι. π.Χ.	67
Εριφύλη Κανίνια , Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις, ...	101
† Γιώργος Δεσπίνης , Πλακούντες ιδιόσημοι.....	121
Eleni K. Tziligkaki , A quarry-mark from ancient Thera	131
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Rocha Pereira, M. Helena. <i>Greek vases in Portugal</i> (2nd edition with a new supplement; 1st edition 1962). Coimbra: Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECH), 2010. 165 p., 66 p. of plates. €17.00 (pb). ISBN 9789898281241 (Anthi Dipla).....	149
Hans v. Mangoldt, <i>Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer</i> , Band I: Text, Band II: Tafeln und Karten, Tübingen-Berlin 2012 (Ιωάννης Π. Τουράτσογλου).	151
G.F. La Torre, <i>Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente [Manuali Laterza, 314]</i> , Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8] (Paolo Daniele Scirpo).....	154

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Eirene Poupaki, Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations, *EYΛIMENH* 15-16 (2014-2015), 11-53.

Χειρόμυλοι από την περιοχή της αθηναϊκής Ακρόπολης. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές του αθηναϊκού ΜΕΤΡΟ. Το παρόν άρθρο αποτελεί προκαταρκτική παρουσίαση των χειρομύλων για την άλεση των δημητριακών που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στους πρόποδες της Αθηναϊκής Ακρόπολης, την οποία διενήργησε η πρώην Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πριν από την κατασκευή του Σταθμού του ΜΕΤΡΟ «Ακρόπολις». Η έρευνα επικεντρώνεται στους χειρόμυλους παλινδρομικής κίνησης, τους χειρόμυλους «ολυνθιακού τύπου» και στους περιστροφικούς χειρόμυλους, οι οποίοι ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή, όχι κατά χώραν, αλλά είτε ανασύρθηκαν από επιχώσεις διαφόρων χρονικών περιόδων, κυρίως αρχαίων φρεάτων και δεξαμενών, είτε είχαν εντοιχισθεί σε τοιχοποιίες ή θεμελιώσεις διαφόρων κτιρίων. Αυτοί οι χειρόμυλοι ήταν κατασκευασμένοι από ηφαιστειακά πετρώματα άγνωστης προέλευσης, δεδομένου ότι δεν έχουν διενεργηθεί έως σήμερα πετρολογικές αναλύσεις. Οι μυλόλιθοι παλινδρομικής κίνησης «σαμαρωτού τύπου» και οι μυλόλιθοι «ολυνθιακού τύπου» αποτελούν την πλειονότητα των αντικειμένων που μελετήθηκαν και χρονολογούνται σε γενικές γραμμές από την προϊστορική εποχή έως τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ οι περιστροφικοί χειρόμυλοι είναι σπάνιοι. Επιχειρείται η χρονολόγηση των αθηναϊκών χειρομύλων της ανασκαφής με βάση τη σύγκρισή τους με ήδη δημοσιευμένα παράλληλα από άλλες περιοχές, τη χρονολόγηση της στρωματογραφίας της ανασκαφής και τα καλά χρονολογημένα συνευρήματά τους. Τέλος, σκιαγραφείται μία πτυχή της καθημερινής ζωής των κατοίκων της περιοχής, που κατά μερικούς ερευνητές ταυτίζεται με το Αθηναϊκό Δήμο του Κολλυτού.

Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki, *Kefala* between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary, *EYΛIMENH* 15-16 (2014-2015), 55-66.

Η Κεφάλα μεταξύ Σκοπέλας και Γουρνών: ένα πιθανό ιερό ελληνικών χρόνων. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στον λόφο Κεφάλα στη βόρεια-κεντρική Κρήτη κατά την επιφανειακή έρευνα *The Pediada Survey Project*, ανήκουν μάλλον σε κάποιο ιερό ελληνικών χρόνων παρά σε μια ακρόπολη ή ένα οχυρό. Την ταύτιση με το πρώτο ενισχύουν το χαμηλό ύψος του λόφου και η εύκολη πρόσβαση στην κορυφή από τα νότια, καθώς και το επιπεδοποιημένο πλάτωμα που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ορίζουν. Η ταύτιση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ιερό ενισχύεται επίσης από την γεωγραφική θέση της Κεφάλας, κατά πάσα πιθανότητα, στα όρια των μεγάλων πόλεων-κρατών της Κνωσού και της Λύκτου-Χερσονήσου, αλλά και την καλής ποιότητας κεραμική που σχετίζεται με αυτά.

Απόστολος Δ. Θάνος, Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 67-100.

The Talos painter. Remarks on the works of a late 5th century B.C. vase-painter. The subject of the present article is the works of Talos Painter. The specific painter, whose action is confined in the last decades of the fifth century B.C. and early fourth century B.C., is one of the main representatives of the “Rich Style”. The conventional name “Talos Painter” was given to the vase painter by J.D. Beazley due to the depiction of the mythical bronze giant Talos on the main side of the volute crater that was found in the necropolis of Ruvo in Apulia.

In the first part of the article the stylistic characteristics are examined in order to clarify his artistic “identity”. The analysis of those stylistic characteristics has facilitated the re-examination of older attributions of certain vases.

Following this the types of vases decorated by the Talos Painter were examined. From the study of the available material, it seems that he preferred large vases, especially craters and loutrophoroi and also amphora of Panathenaic type, nuptials lebes, hydries and pelikes. The representations decorating those vases have also been examined and analyzed.

Finally, the article concludes with the examination of his apprenticeship and his collaboration with other painters. This examination can lead to the suggestion that the Talos Painter could have been an apprentice to Meidias Painter and also that he co-existed for a certain period in the same workshop with the Modica Painter.

Εριφύλη Κανίνια, Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 101-119.

Gold wreaths with ivy leaves from the nekropoleis of the Rhodian State. The nekropoleis over the greater area of the Rhodian State yielded a considerable number of pure gold wreaths, unfortunately most of them in fragmentary condition. Among them, two gold wreaths with ivy leaves, preserved mostly intact, are of special interest: the wreath from Megisti (Kastellorizo), now housed in the National Archaeological Museum, Athens (cat. no. Χρ 1058) and one wreath found during rescue excavation in the eastern necropolis of Rhodes (Rhodes Museum, cat. no. M 1529).

The gold wreath from Kastellorizo, found in 1913 by three residents of the island on the plateau of Hagios Georgios tou Vounou, was handed over to the archaeologist Nikolaos Kyparissis and transferred to the National Museum in Athens as a gift to the motherland from a humble faraway corner of Greek soil. Regarding its date, a first, rather early evaluation is based on its typological similarities with the excavated wreaths from Sevasti (Thessaloniki Museum, cat. no. ΜΔ 2579) and Apollonia (Thessaloniki Museum, cat. no. ΑΠΟ 662), which date to the middle and the third quarter of the 4th cent. B.C. respectively. However, certain construction innovations, already adopted in the Kastellorizo wreath (gold ribbon-shaped stalks, small tubes soldered on the circular stem for the stalks to fit into, the delicate flower sprays instead of steady corymbs etc.), are also encountered in the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529 with gold ribbon-shaped leaf-bearing strip; since the latter was found in a stone casket (*osteotheke*), its earliest date is estimated at shortly before the middle of the 3rd cent. B.C. It would, therefore, be appropriate to

lower the date of the Kastellorizo wreath to the final years of the 4th or rather the early 3rd cent B.C. The wreath from Kastellorizo exudes the simplicity of a classical construction (we might characterize it as a work of art) and at the same time, it is enveloped in an aura of a more delicate movement, a subtle playfulness, a concept of wealth, which precisely characterizes a hellenistic creation.

It is doubtful whether the rather unskilled work connecting the two parts of the circular stem of the Kastellorizo wreath with twisted wire is original; the two parts may have originally been joined by a flexible ornamental element (Heraklean knot or double twined wire) or the circular stem may have been constructed as a single piece and the wire coil at the front of the wreath which keeps the two parts of the stem together may be an ancient repair. A close inspection of the stemless and somehow damaged heart-shaped leaflet which ornaments the top of the Kastellorizo wreath (now stuck on site with resin) showed that it did not originally belong to this wreath and most probably it was used (obviously “recycled” from another wreath) to disguise the ancient repair.

On the other hand, the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529, seems to be a fine specimen of a massive production, during which the constituent parts of a wreath were made separately and, eventually, assembled according to the wishes of the clientele; this practice may be thought as typical of the vigorous commercial activity in the Hellenistic Rhodian State. Thus, the two ivy wreaths represent two different stages of constructional conception within the chronological framework between the final years of the 4th and the middle of the 3rd cent. B.C.

The two ivy wreaths from the nekropoleis of the ancient Rhodian State (together with a third one, still unpublished, found recently during rescue excavation in the Rhodian nekropolis) constitute a relatively large proportion of the totally ten known pure gold wreaths with ivy leaves; the rarity of ivy wreaths is probably mainly due to the fact that it takes more gold sheets to fabricate heart-shaped ivy leaves than lanceolate myrtle ones. Also, the cost of ivy leaves would have been higher by the additional material and work required to reinforce the support of the sizeable heart-shaped leaves. However, it seems that the wealthy middle class Rhodian society of the Hellenistic time, largely familiar with the cult of Dionysos – obviously under the influence of the active *koinon of Dionysiastai* – could possibly afford the purchase of an ivy wreath. The rather large proportion of ivy leaf wreaths found in the nekropoleis of the ancient Rhodian State could also be associated with the chthonic aspect of the cult of Dionysos, which appears to have been widespread in Rhodes as demonstrated by a series of finds and, most importantly, the relief representations of the Dionysiac procession on the grave complexes at Korakonero (Bilde 1999, 227 ff.).

† Γιώργος Δεσπίνης, Πλακούντες ιδιόσημοι, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 121-130.

In der vorliegenden Untersuchung wird das Deutungsproblem behandelt, das die Darstellungen auf einer Gruppe von Weihreliefsaufwerfen, die aus Attika stamen und sehr wahrscheinlich alle ins 4. Jahrhundert v. Chr. zu datieren sind. Auf diesen Reliefs sind ein, zwei oder dreigleichenartige Motive nebeneinander dargestellt, die aus zwei sich X-förmigkreuzenden, schwacheingetieften Elementen bestehen. Auf den abgerundeten Enden erkennt man in Relief dargestellte oder eingeritzte Mondsicheln und auf dem Kreuzungspunkt einen plastischen Knopf.

S.A. Koumanoudis erwog in seiner 1862 erschienenen Publikation eines dieser Reliefs, das eine Weihinschrift für Demeter und Kore besitzt, dass hier eine Art von Backwerk dargestellt sein könnte, ein Vorschlag, dem die jüngere Forschung mit Zurückhaltung gegenüber tritt. Verf. stimmt Koumanoudis dagegen zu und erkennt in den Reliefdarstellungen ein Backwerk, das in der antiken Literatural *κρηπίδες* bezeichnet wird. Bei Polydeukes und Hesychios ist überliefert, dass diese *κρηπίδες* eine den Schuhsohlenähnliche Form besaßen, von denen sich auch der Name herleitet. Die Kuchen bestanden aus Mehl und Honig und waren *ἔγχυτοι*, was bedeutet, dass der Teig in Formen gegossen wurde. Nach dem sie aus der Form genommen worden waren, wurden sie vor dem Ausbacken über Kreuz angeordnet und an den Enden mit den Mondsicheln so wie auf dem Kreuzungspunkt mit einem Knopf versehen. Wie Polydeukes berichtet, wurde das Backwerk in Stücke gebrochen und zusammen mit Geflügelbrühe verzehrt. Auf das Gebäck wurde auch auf Holzkohlen feuergegrilltes Geflügel gelegt, das alserstes verspeist wurde. Für die eigenartige Kombination von süßem Backwerk mit Geflügelbrühe verweist Verf. auf ein modern griechische Süßigkeit, zu deren Zutaten neben Mehl, Zucker und Milch auch gekochtes Hühnerfleisch gehört.

Eleni K. Tziligkaki, A quarry-mark from ancient Thera, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 131-148.

Ένα λιθουργικό σήμα από την αρχαία Θήρα. Οι επαφές μεταξύ Κρήτης και Θήρας κατά την ανατολιζουσα και αρχαϊκή περίοδο, επιβεβαιωμένες από τον Ηρόδοτο, την κεραμική και τη γλυπτική, ενισχύονται επιπλέον από δύο «λιθουργικά σήματα» σε λατομεία των δύο νησιών. Ένα λατομικό σήμα στον τύπο του Παραθύρου ή της Πύλης είχε χαραχθεί σε λατομείο του 7^{ου} αι. π.Χ. στο όρος Προφήτης Ηλίας στη Θήρα. Ο αρχαϊκός χαρακτήρας της θέσης σε συνδυασμό με την παντελή απουσία του τύπου του Παραθύρου στο σύνολο των λιθουργικών σημάτων του ΥΜ Ι οικισμού του Ακρωτηρίου, αποκλείουν την πιθανότητα μινωικής χρονολόγησης. Υπ' αυτήν την έννοια, στην παρούσα εργασία υποστηρίζεται ο αρχαϊκός χαρακτήρας στο τμήμα του λατομείου «Στα Σκαριά» Παλαικάστρου Κρήτης, στο οποίο είναι χαραγμένο ένα λατομικό σήμα επίσης στον τύπο του Παραθύρου. Δεν είναι πρωτοφανής άλλωστε η επιβίωση συμβόλων της Εποχής του Χαλκού στην αρχαϊκή περίοδο. Αυτά τα λατομικά σήματα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ενδείξεις μιας κομπανίας χτιστών, οι οποίοι μετακινούνταν από μέρος σε μέρος κατά παραγγελία. Παράλληλα προσφέρονται από την Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά και από τα «μπουλούκια» των παραδοσιακών χτιστών στην ηπειρωτική Ελλάδα από τον 18^ο αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '60. Μια πιθανή θαλάσσια διαδρομή μεταξύ της Θήρας του 7^{ου} αι. π.Χ. και των ανατολικών ακτών της Κρήτης απηχείται στον Ηρόδοτο (4.151-152). Αρχαϊκά μαρμάρια γλυπτά από τη Θήρα με επιρροές από την ανατολιζουσα γλυπτική της Κρήτης, θηραϊκή κεραμική στην Κρήτη σε θέσεις εγγύς κοιτασμάτων λευκού μαρμάρου, και οι εμπορικές επαφές της Θήρας με την Αξό, η επικράτεια της οποίας εμφανίζει μαρμαροφορία, συμπληρώνουν την εικόνα της κινητικότητας Κρητών γλυπτών και αρχιτεκτόνων κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

ΠΛΑΚΟΥΝΤΕΣ ΙΔΙΟΣΧΗΜΟΙ*

Για τις παραστάσεις των αναθηματικών αναγλύφων που συζητούνται σε αυτή τη μελέτη, δεν έχει δοθεί έως τώρα μια γενικότερα αποδεκτή ερμηνεία. Ας δούμε αυτά τα ανάγλυφα αναλυτικά.

Πρώτο αναφέρω το ανάγλυφο του Μουσείου Βραυρώνας, αριθ. ευρ. ΓΕ 1021¹ (**εικ. 1**), το οποίο προέρχεται από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα. Το ανάγλυφο απολήγει σε υποτυπώδη κυματοφόρο επίστεψη και σώζει στο μέσο της κάτω πλευράς ένα ορθογώνιο έμβολο για να στερεωθεί σε βάση. Έχει ύψος, μαζί με το έμβολο, 18,1 εκ., χωρίς το έμβολο 14,9 εκ., πλάτος 11,8 εκ. και πάχος 3 εκ. Οι κρόταφοι και η επάνω πλευρά είναι δουλεμένα με ντισιλίδικο, η πίσω πλευρά με βελόνι. Στο ανώτερο τμήμα της πρόσθιας όψης εικονίζονται δύο επιμήκη, ελαφρά κοίλα, στελέχη, τα οποία πλαταίνουν στα άκρα απολήγοντας σε ημικυκλικά πέρατα και διασταυρώνονται χιαστί στο μέσο, όπου εξέχει ανάγλυφο ένα κομβίο. Στο μέσο των καμπύλων περάτων των στελεχών δηλώνονται ανάγλυφοι τέσσερις μικροί μηνίσκοι.

Ένα παρόμοιο ανάγλυφο, διαστάσεων 22x29 εκ. και πάχους 5 εκ., αλλά με τρία ζεύγη χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, σε σειρά, το ένα δίπλα στο άλλο, με επιγραφή αναθηματική στη Δήμητρα και Κόρη, ανάθημα της Φίλης, («Φίλη ταῖν θεαῖν εὐξαμένη ὑπὲρ τοῦ παιδίου»), βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο αριθ. 8790² (**εικ. 2**). Τα στελέχη είναι και εδώ κοίλα, στενεύουν όμως στο μέσο και διακοσμούνται με ανάγλυφους μηνίσκους στα άκρα και με κομβίο στο σημείο που το ένα στέλεχος επικαλύπτει το άλλο. Πρόκειται για παλαιό εῦρημα από την Αθήνα. Ο Σ.Α. Κουμανούδης³, στην πρώτη δημοσίευση του αναγλύφου, υποθέτει ότι εικονίζεται ένα είδος πλακούντων: «...ἀναγεγλυμμένα ἕξ εἰς τρία ζεύγη χιαστῶς ἠνωμένα σωματά, τὰ ὁποῖα ἐγὼ δυσκολεύομαι πολὺ νὰ ἐκλάβω ὡς ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα ἢ ἄνθη, ἀλλὰ κλίνω νὰ τὰ θεωρήσω ὡς ἄλλο τι ἐμφαίνοντα, ἴσως πλακούντια ἢ πέμματα ἰδιόσχημα, διότι ὁμοιάζουσι τῷ ὄντι τὰ ἐν τοῖς σημερινοῖς ζαχαροπλαστείοις πωλούμενα μπισκόττα. Εἶναι δὲ οὕτως εἰπεῖν καρφωμένα ἐν τῷ μέσῳ καὶ εἰς τὰ ἄκρα τῶν μὲ ἡμισέληνα κεκοσμημένα.»⁴

* Για πληροφορίες και διευκολύνσεις στη μελέτη μου ευχαριστώ τους συναδέλφους Ν. Καλτσά, Ε. Κουρίνου και Ε. Βλαχογιάννη. Η φωτογραφία Εικ. 1 είναι από το Αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου D-DAI-ATH 90/787 (φωτογράφος Ε.Φ. Gehnen), οι φωτογραφίες Εικ. 7 και 8 από το Αρχείο του Εθνικού Μουσείου (φωτογράφος Κ. Ξενικάκης). Οι υπόλοιπες είναι ανατυπώσεις από τις δημοσιεύσεις που αναφέρονται στις σχετικές παραπομπές.

¹ ΓΕ 1021 «Μήκος μετὰ τῆς ἀποφύσεως 0.185, πλ. 0.12, πάχ. 0.03. Μεταξὺ στυλοβάτου καὶ Α. τοῖχου τῆς στοᾶς πρὸς τὴν Ἱερὴν οἰκίαν. 2/10/61». Είναι από μάρμαρο πεντελικό, με τεφρή απόχρωση και ιζήματα. Το ανάγλυφο απεικονίζει ο Πετράκος 1999, 25 πίν. 13β.

² Svoronos 1937, 668 αριθ. Π 1559, πίν. 219. Van Straten 1995, 78, σημ. 211. Πετράκος 1999, 24, πίν. 12β. Löhner 2000, 95-96, αριθ. κατ. 112, 196, 204. IG II² 4588.

³ Κουμανούδης 1862, 80, αριθ. 79.

⁴ Πβ. και Κατάλογο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 418. Von Sybel 1881, 223, αριθ. 3146.

Ένα τρίτο ανάγλυφο με δύο ζεύγη χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, το ένα κάτω από το άλλο, ελαφρά κοίλων, με ανάγλυφο περιγράμμα, που ενώνονται στο μέσο, έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα τετράφυλλο, χωρίς μηνίσκους στα άκρα και χωρίς κομβίο στο σημείο που διασταυρώνονται, είναι το ανάγλυφο του Επιγραφικού Μουσείου αριθ. ευρ. 12567. Έχει διαστάσεις 36x23,5 και πάχος 9 εκ. (εικ. 3). Στην ταινία που τα χωρίζει υπάρχει η επιγραφή «Σμίκρα ανέθηκεν». Το ανάγλυφο, που δημοσιεύτηκε από τον Η. Möbius,⁵ προέρχεται από την εκκλησία της Μεταμόρφωσης ΝΑ από το Πικέρμι, περιοχή στην οποία αναφέρεται ιερό Κόρη. Ο Möbius είναι επιφυλακτικός για την ερμηνεία του Κουμανούδη. Αναγνωρίζει ότι τα αντικείμενα της παράστασης μοιάζουν ως προς το σχήμα με τα γερμανικά «Löffelbiskuits», τελικά όμως τα χαρακτηρίζει ως ανιγματικά αντικείμενα («rätselhafte Dinge»).

Δύο άλλα παρόμοια ανάγλυφα και θραύσμα ενός τρίτου δημοσίευσε ο Β. Πετράκος⁶ από τον Ραμνούντα με αριθμούς 2246, 2247 και 2262 (εικ. 4, 5, 6). Δεν έχουν επιγραφές, αλλά βρέθηκαν, όπως αναφέρεται, στην επίχωση ενός κτιρίου που ερμηνεύτηκε με επιφύλαξη ως τελεστήριο. Είναι μικρά σε μέγεθος, όπως και τα προηγούμενα. Από τα πληρέστερα σωζόμενα το πρώτο έχει διαστάσεις 21,5x29 και πάχος 9,5 εκ., το δεύτερο 26x28 και πάχος 6,5 εκ. Στα ανάγλυφα εικονίζεται ένα ζεύγος χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, ελαφρά κοίλων, με ταινιωτό περιθώριο, με ανάγλυφο κομβίο στο μέσο, με εγχάρακτους μηνίσκους το ένα και ανάγλυφους το άλλο στα άκρα. Στο θραύσμα του τρίτου αναγλύφου σώζεται μόνον το άκρο ενός στελέχους χωρίς μηνίσκο.

Ένα έβδομο ανάγλυφο με ένα ζεύγος χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, από παριανό (;) μάρμαρο, με τεφρή πατίνα, βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αριθ. ευρ. 5249 (εικ. 7). Το ύψος του, μαζί με το έμβολο, είναι 18,5 εκ., το πλάτος του 13,5 εκ., το πάχος 5,6 εκ. Προέλευση δεν αναφέρεται. Πρέπει όμως να προέρχεται από την Αττική, αφού, όπως σημειώνεται στο ευρετήριο, μεταφέρθηκε «από τις αποθήκες της Β' Εφορείας Αττικής», στην οποία τα μεταπολεμικά χρόνια είχαν παραχωρηθεί, όπως ξέρω, για φύλαξη των ευρημάτων της χώρας στις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου. Και στο ανάγλυφο αυτό τα στελέχη έχουν ελαφρά κοίλη μορφή και περιβάλλονται από ταινιωτό περιθώριο. Άλλες λεπτομέρειες δεν δηλώνονται.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο υπάρχουν δύο ακόμη θραύσματα αναγλύφων με παράσταση παρόμοιων αντικειμένων. Το πρώτο, από γκριζό μάρμαρο, με αριθ. ευρ. 12184, προέρχεται από το Ολυμπίο. Οι διαστάσεις του είναι 12,5x11 εκ., το πάχος 3 εκ. (εικ. 8). Πρόκειται για τη γωνία μιας πλάκας, πλαισιούμενης από κανόνα, στην οποία διατηρούνται τμήματα δύο διασταυρούμενων, ελαφρά κοίλων, στελεχών με ταινιωτό περιθώριο. Στο άκρο του πληρέστερα σωζόμενου στελέχους εξέχει ανάγλυφος μηνίσκος. Στο βάθος του αναγλύφου σώζονται πυκνές χαραγές από ράσπα, που δείχνουν ότι το βάθος ήταν χρωματισμένο.

Το δεύτερο θραύσμα με αριθ. ευρ. 15362⁷ προέρχεται από κατάσχεση στο Μαρκόπουλο Αττικής. Σώζεται το δεξιό μισό του αναγλύφου, διαστάσεων 25x22 εκ, με ζεύγος λατρευτών, τα ονόματα των οποίων αναγράφονται στο επιστύλιο. Στο μέσο του

⁵ Möbius 1924, I, 13, εικ. 1. Peppas Delmousou 1966, 152, αριθ. 35. Πετράκος 1999, 24, πιν. 13α. IG II² 4926.

⁶ Πετράκος 1999, 23-24, αριθ. 28, 29, 30. Πβ. *Το Έργον* 1999, 20.

⁷ Το ανάγλυφο καταγράφεται και στο Βιβλίο Εισαγωγής 1999 με αριθ. ΒΕ 24/57.

αναγλύφου, πάνω από τα τρία παιδιά του ζεύγους που προηγούνται, εικονίζονται μέσα σε ορθογώνιο πίνακα, που στηρίζεται σε πεσσό, δύο χιαστί διασταυρούμενα στελέχη με κομβίο στο σημείο όπου διασταυρώνονται και εγχάρακτους μηνίσκους στα άκρα. Στον πίνακα εικονίζονται και τρίτο ζεύγος χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, όπως προκύπτει από τον πεσσό στήριξης του πίνακα που βρίσκεται στον άξονα του μέσου του αναγλύφου.

Τα χιαστί διασταυρούμενα αντικείμενα, τα οποία εικονίζονται σε «κάτοψη» στο ανάγλυφο της Βραυρώνας και στα άλλα οκτώ ανάγλυφα που συγκεντρώσαμε, έχουν όλα το ίδιο, ιδιότυπο, σχήμα: αποτελούνται από δύο ταινιωτά στελέχη που απολήγουν σε καμπύλα άκρα, στενεύουν στο μέσο, είναι ελαφρά κοίλα και έχουν ένα ελαφρά ανάγλυφο περιγράμμα. Όλα χρονολογούνται, όπως πιστεύω, μέσα στον 4^ο αιώνα π.Χ. Η ελαφρά βάθυνση που παρουσιάζει η επάνω πλευρά τους προορισμό είχε να υποδεχτεί κάτι. Μοιάζουν με καττύματα σανδαλιών ως προς το σχήμα, αλλά αποκλείεται να είναι σανδάλια. Τα σανδάλια, όταν εικονίζονται σε ζεύγη, δεν εικονίζονται χιαστί και μάλιστα «καρφωμένα», όπως δείχνει το ανάγλυφο κομβίο στο σημείο που διασταυρώνονται τα αντικείμενα των αναγλύφων μας. Επίσης δεν είναι κοίλα και δεν έχουν ανάγλυφους μηνίσκους στα άκρα τους. Πάντως η ομοιότητα του σχήματος σε γενικές γραμμές με καττύματα υποδημάτων είναι χαρακτηριστική και βοηθάει, όπως θα δούμε, στην ερμηνεία των παριστανόμενων αντικειμένων.

Αναζητώντας εικονογραφικά παράλληλα, αντικείμενα δηλαδή που παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με τα αντικείμενα των αναγλύφων μας, θα μπορούσαμε να σταθούμε σε ορισμένα αντικείμενα που βλέπουμε συχνά στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία, κρεμασμένα σε τοίχους δωματίων, δίπλα σε μορφές που κρατούν μουσικά όργανα, σε χώρους όπου εικονίζονται γυναίκες ή σε χώρους συμποσίου. Σπεύδω να πω ότι τα στελέχη αυτών των αντικειμένων δεν έχουν ημικυκλικές απολήξεις και, το κυριότερο, δεν διασταυρώνονται χιαστί, αλλά ενώνονται πάντοτε κατά ορθή γωνία, σχηματίζουν δηλαδή κανονικό σταυρό. Και για αυτά τα αντικείμενα δεν υπάρχει γενικότερα αποδεκτή ερμηνεία.⁸ Τις προτάσεις που έχουν γίνει ως τώρα απαριθμούν η C. Isler-Kerényi⁹ και ο D. Williams,¹⁰ ο οποίος με αφορμή την παράσταση μιας κύλικας του ζωγράφου του κλουβιού (Cage Painter) στο Βρετανικό Μουσείο,¹¹ υποθέτει ότι το σταυροειδές αντικείμενο με την αιχμή, που εικονίζεται στο εσωτερικό της, ήταν σκιάχτρο για τα πουλιά (bird-clapper).¹² Σύμφωνα με μια άλλη πρόταση τα αντικείμενα αυτά ήταν ένα είδος κανόνων που διευκόλυναν το γράψιμο.¹³ Παραλείπω άλλες, λιγότερο πιθανές υποθέσεις,¹⁴ για να αναφέρω τρεις ακόμα προτάσεις, την πρόταση του F. Hauser,¹⁵ που υπέθεσε ότι τα σταυροειδή αντικείμενα των αγγειογραφιών εικονίζουν ανεμόμυλους (Windrädchen), την πρόταση του M. Wegner, που τα ερμήνευσε ως κλειδιά

⁸ Πβ. Beazley 1927, 4 στον πίν. 2,3 «a cross-shaped object which occurs hundreds of times on vases but has not been identified». Greifenhagen 1958, 36 πίν. 22.

⁹ Isler-Kerényi 1984, 154 και σημ. 8.

¹⁰ Williams 1993, 29-30, πίν. 20.

¹¹ Walters 1921, 126, εικ. 6. *ARI*² 348,2. Boardman 1975, εικ. 244.

¹² Walters 1921, 126. Williams 1993, 30. Κατά τον Greifenhagen 1962, 27, πίν. 74 όμως πρόκειται για στήριγμα του κλουβιού.

¹³ Ρωμαίος 1955, 11 (Την υπόδειξη οφείλω στον E. Βιβλιοδέτη). Beck 1975, 15, 17.

¹⁴ Όπως π. χ. του Mingazzini 1950-51, 46.

¹⁵ Βλ. Furtwängler und Reichhold III, 89, πίν. 136 (F. Hauser).

για το κούρδισμα της κιθάρας και της λύρας (Stimmschlüssel)¹⁶ και, τελευταία, την πρόταση του H.R.W. Smith,¹⁷ που τα θεώρησε κορυφώματα σταυροειδών λαμπάδων (Kreuzfackeln), τις οποίες, όπως μας δείχνουν κατοιταλιωτικές αγγειογραφίες και πήλινα ειδώλια, κρατούν, ήδη από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η Δήμητρα, η Κόρη, η Άρτεμη και η Εκάτη.¹⁸ Τα κορυφώματα αυτά αποτελούνται από χιαστί διασταυρούμενα στελέχη, δεν έχουν όμως ημικυκλικά πέρατα, δεν είναι κοίλα και δεν έχουν τους ανάγλυφους μηνίσκους που έχουν τα αντικείμενα των αναγλύφων μας. Καμιά άλλη σχέση πέρα από το σχήμα δεν διαπιστώνεται. Ίσως στο σχήμα να υπάρχει κάποιος συμβολισμός, όπως υποθέτουν,¹⁹ αλλά σε αυτό το θέμα δεν θα ήθελα να επιμεινω.

Με την ερμηνεία του Σ.Α. Κουμανούδη ότι τα αντικείμενα των αναγλύφων μας ήταν «πλακούντια ή πέμματα ιδιόσχημα», συντάσσονται ελάχιστοι.²⁰ Ο λόγος είναι ότι από τους πλακούντες που βλέπουμε, κάποτε με λειπομέρειες, πάνω στις τράπεζες των λεγόμενων νεκροδείπνων ή σε «κάτοψη» μέσα σε λίκνα ή δίσκους,²¹ κανένας δεν έχει τέτοιο σχήμα. Πάρα ταύτα όμως η ερμηνεία του σοφού Κουμανούδη, συγκεντρώνει, νομίζω, πολλές πιθανότητες.

Στις πηγές αναφέρονται διάφορα είδη πλακούντων.²² Ορισμένα από αυτά απαριθμεί ο Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 6, 77 4-6: «τὰ δὲ πλακούντων εἶδη, ἄμης, ἀμητίσκος, πυραμοῦς, σησαμοῦς, ἔγχυτος, ἔνθρυπτα, στρεπτοί, νεήλατα, κοτυλίσκος, φθοῖς καὶ φθοῖδια, ἐπίχυτος, θρυμματίδες. ἦν δὲ καὶ κρηπίς ἐξ ἀλεύρου καὶ μέλιτος, ἣ ἐνέκειντο ἀμπελίδες τινὲς ἢ συκαλίδες ὀπταί, ὧν βρωθεισῶν τὴν κρηπίδα ζωμῶ ὀρνιθείω ἐνθρύψαντες ἦσθιον». Τα ονόματα σχετίζονται είτε με τα υλικά (π. χ. σησαμοῦς) ή τον τρόπο παρασκευής των πλακούντων (π. χ. ἔγχυτος), είτε με τη μορφή τους. Από αυτά η «κρηπίς», που αναφέρεται τελευταία, ταυτίζεται, κατά τη γνώμη μου, με τα χιαστί διασταυρούμενα στελέχη των αναγλύφων μας.

Μια πρώτη ένδειξη προσφέρει το όνομα «κρηπίς», που σημαίνει εκτός των άλλων και υπόδημα. Το όνομα προέκυψε προφανώς από το σχήμα του κατύματος που είχε ο πλακούς. Ένα ανάλογο έχουμε με το όνομα του νεοελληνικού εδέσματος που ονομάζεται «παπουτσάκι». Βέβαιο επίσης είναι ότι η «κρηπίς» του Πολυδεύκη είχε ελαφρά κοίλη την επάνω πλευρά της. Αυτό προκύπτει από το ρήμα «ἐνέκειντο», που χρησιμοποιείται για τις «ἀμπελίδες» και τις «συκαλίδες», τα μικρά δηλαδή πουλιά που τοποθετούσαν ψητά («ὀπταί») πάνω στον πλακούντα και που τα τρώγανε πρώτα. Στη συνέχεια έτρωγαν την κρηπίδα «ζωμῶ ὀρνιθείω ἐνθρύψαντες».

Η «κρηπίς» λοιπόν του Πολυδεύκη είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά: σχήμα παρόμοιο με τη σόλα παπουτσιού και ελαφρά κοίλη την επάνω πλευρά, τα βασικά δηλαδή χαρακτηριστικά που έχουν και τα αντικείμενα των αναγλύφων μας. Σημειώνω

¹⁶ Wegner 1949, 34, 38, 226. Πβ. και Lullies 1951, 30, αριθ. 65.

¹⁷ Smith 1936, 41-42, πίν. 36. Πβ. επίσης και Denoyelle 1991, 18. Moore 1997, 185, αριθ. 292, πίν. 40.

¹⁸ Otto 1996, 177-186. Schauenburg 2000, 16-17, 22. Schauenburg 2001, 37. *LIMC* IV (1988) 856, αριθ. 100 κ.ε., 863, αριθ. 215 κ.ε., λ. Demeter (L. Beschi).

¹⁹ Οι σταυροειδείς λαμπάδες πιστεύεται ότι σχετίζονται με μυστηριακές λατρείες, αποτελώντας σύμβολα των ελευσινιακών θεοτήτων και του κύκλου τους, βλ. Otto 1996, 178 με παραπομπές στη διατριβή της M. Leonhardt, *Die Kreuzfackel. Ein Beitrag zum Kult der Demeter und Persephone in Unteritalien* (Innsbruck 1974).

²⁰ Van Straten 1995, 78, σημ. 211 («sacrificial cakes»).

²¹ Πβ. Brumfield 1997, 147-172, πίν. 46-52. Kurz 2008, 513 κ.ε. Απεικονίσεις πλακούντων σε νεκρόδειπνα βλ. Dentzer 1982, 519-524.

²² Για τα περισσότερα από αυτά ξέρουμε μόνον τα ονόματα βλ. *RE* 11.2 (1922) 2096-2099, λ. Kuchen (Orth). Brumfield 1997, 169-171 (Appendix: Names of Sacrificial Cakes).

ότι οι «άμπελίδες» και «σκαλίδες», δηλαδή τα ψητά πουλιά²³ που «ένέκιντο» στην κρηπίδα, δεν είχαν σχέση με τον πλακούντα. Ήταν ένα συμπληρωματικό έδεσμα που σερβιριζόταν τοποθετημένο πάνω στην κρηπίδα.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτών των πλακούντων αναφέρει ο Ησύχιος λ. κρηπίς: «κρηπίς· ὑποβάθρα, θεμελίωσις, ὑπόδημα. λέγεται δὲ καὶ τὸ περίθεμα τῶν ἐγχύτων πλακούντων», εκείνων δηλαδή των πλακούντων οι οποίοι, όπως θα λέγαμε σήμερα, βγαίνουν από «φόρμα». Έτσι ερμηνεύω το «περίθεμα»²⁴ του Ησυχίου. Το «περιτιθέμενον», η φόρμα δηλαδή, ήταν απαραίτητη για την παρασκευή του πλακούντα, εφόσον ο πλακούς ήταν «ἔγχυτος». Φόρμα και πλακούς είχαν το ίδιο όνομα: «κρηπίς».

Θεωρώντας πολύ πιθανή την ταύτιση των αντικειμένων που εικονίζονται στα ανάγλυφά μας με τις «κρηπίδες» που αναφέρει ο Πολυδεύκης, τολμώ, σε συνδυασμό και με την συμπληρωματική πληροφορία του Ησυχίου, να περιγράψω και τον τρόπο παρασκευής αυτών των πλακούντων, όπως τον φαντάζομαι. Υποθέτω λοιπόν ότι, αφού ζύμωναν το αλεύρι, τοποθετούσαν τη ζύμη σε φόρμες, μεταλλικές ή το πιθανότερο ξύλινες, που είχαν το χαρακτηριστικό σχήμα της σόλας παπουτσιού και ελαφρά κυρτή την επάνω πλευρά τους, από την οποία προέκυπτε εν συνεχεία η κοίλη που βλέπουμε στα ανάγλυφα. Κάποιες κρηπίδες πάντως θα μπορούσαν να τις έπλαθαν και με τα χέρια, δίνοντας σε αυτές το σχήμα που είχαν και οι κρηπίδες που έβγαιναν από φόρμες. Σε συνέχεια έβγαζαν τις κρηπίδες από τις φόρμες, τις τοποθετούσαν χιαστί, τη μια πάνω στην άλλη, πρόσθεταν τις διακοσμητικές λεπτομέρειες, δηλαδή το κομβίο στο μέσο και τους μηνίσκους στα άκρα, και τις έβαζαν να ψηθούν στο φούρνο. Το μέλι ή το ανακάτευαν εξαρχής με το αλεύρι φτιάχνοντας γλυκιά τη ζύμη ή το έριχναν μέσα στην ελαφρά κοίλη επάνω πλευρά μετά το ψύσιμο.

Περίεργος ηχεί ο συνδυασμός του γλυκού πλακούντα με τον ζωμό πουλερικών που αναφέρει ο Πολυδεύκης, στον οποίο προχωρούσαν, αφού είχαν φάει προηγουμένως τα ψητά πουλάκια: «ὦν (ενν. των «άμπελίδων» και «σκαλίδων») βρωθεισῶν τὴν κρηπίδα ζωμῶ ὀρνιθείῳ ἐνθρύψαντες ἤσθιον»). Υπάρχει όμως και γι' αυτόν τον συνδυασμό το νεοελληνικό ανάλογο: είναι το γνωστό με το τούρκικο όνομα «ταούκ κιοκσού» (tanuk göğsü) γλύκισμα της Πολίτικης (Κωνσταντινοπολίτικης) ζαχαροπλαστικής, το οποίο παρασκευάζεται από αλεύρι (ριζάλευρο), ζάχαρη, γάλα και βραστό κοτόπουλο.

Οι κρηπίδες ήταν ένα από τα πολλά είδη πλακούντων που προσφέρονταν στους θεούς. Από τα ανάγλυφα που συγκεντρώσαμε γίνονται γνωστοί ως τώρα δύο αποδέκτες τέτοιου είδους πλακούντων: οι ελευσινιακές θεότητες, για τις οποίες μας βεβαιώνει το ανάθημα της Φίλης (εικ. 2) και η Άρτεμη Βραυρωνία, στο ιερό της οποίας βρέθηκε η μικρή ανάγλυφη στήλη (εικ. 1), από την οποία ξεκίνησε αυτή η έρευνα. Πιστεύω όμως ότι και άλλες θεότητες πρέπει να γεύονταν αυτές τις λιχουδιές.

Το γεγονός ότι οι προσφορές αυτές απεικονίζονται και πάνω σε ανάγλυφα που στήνονταν ως αναθήματα στα ιερά, δεν χρειάζεται επεξήγηση. Το δείχνει χαρακτηριστικά και η περίπτωση ενός άλλου αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση πλακούντα, το σχήμα του οποίου όμως ήταν διαφορετικό. Είναι το μαρμάρινο ανάγλυφο από τα Μέγαρα (εικ. 9), διαστάσεων 75x65 και πάχους 2 εκ., σήμερα στο Cabinet des

²³ Η «άμπελις» ή «άμπελίω», βλ. LSJ λ. άμπελις και άμπελίω, ταυτίζεται με το σημερινό αμπελοπούλι, η «σκαλίσ», βλ. LSJ λ. σκαλίσ, είναι ο σημερινός συκοφάγος.

²⁴ LSJ λ. περίθεμα, anything put round.

Médailles,²⁵ με την επιγραφή «Ἡδύτιον Ἀρτέμιδι Ὀρθωσίαι», που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ. Το ανάγλυφο εικονίζει μεγάλο περιφερή πλακούντα, όπως σωστά ερμηνεύτηκε από τον L. Robert.²⁶ Χαρακτηριστικά για την αναγνώριση του αντικειμένου ως πλακούντα είναι η τομή της περιμέτρου του, το κομβίο στο κέντρο και οι απολήξεις των διαγώνιων λωρίδων που το διακοσμούν.²⁷ Τα ίχνη της ράσπας δείχνουν ότι είχε και χρώματα. Ήταν μια μεγάλη πίττα, όπως είναι οι δικές μας φανουρόπιττες, γλυκιά ασφαλώς, στην οποία παραπέμπει, όπως έχει σημειωθεί ήδη,²⁸ το όνομα της αναθέτριας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ²⁹

Δεσπίνης, Γ. 2010. *Μεγαρικά*, Μέγαρο.

Κουμανούδης, Σ.Α. 1862. «Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί», *ΑΕ* 1862, 75- 82.

Πετράκος, Β. 1999. «Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος», *ΠΑΕ* 1999, 1-31.

Ρωμαιοῦ, Κ.Α. 1955. *Μικρὰ Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη.

Antonetti, C. 1998. Le développement du panthéon d'une métropole: Mégare, στο V. Pirenne-Delforge (επιμ.), *Les Panthéons des cités des origines à la Périégèse de Pausanias. Actes du colloque organisé à l'université de Liège du 15 au 17 mai 1997*, Liège, 35-46.

Beazley, J.D. 1927. *CVA Great Britain 3. Oxford 1*, Oxford.

Beck, F.A. 1975. *Album of Greek Education*, Sydney.

Boardman, J. 1975. *Athenian Red Figure Vases*, London.

Brumfield, A. 1997. "Cakes in the Liknon. Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth", *Hesperia* 66, 147-172 πιν. 46-52.

Denoyelle, M. 1991. "Macron au Louvre: autour d'une nouvelle acquisition du département des Antiquités grecques, étrusques et romaines", *Revue du Louvre* 5/6 1991, 13-20.

Dentzer, J-M. 1982. *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIIe au IVe siècle avant J.-C.*, Paris.

Greifenhagen, A. 1958. *CVA Deutschland 13. Mannheim 1*, München.

Greifenhagen, A. 1962. *CVA Deutschland 21, Berlin Antiquarium 2*, München.

Guarducci, M. 1974. *Epigrafia greca III*, Roma.

Furtwängler, A. und Reichhold K. 1904-1932. *Griechische Vasenmalerei. Auswahl hervorragender Vasenbilder I-III*, München.

Isler-Kerényi, C. 1984. "Hermonax in Zürich III: Der Schalenmaler", *AntK* 27, 154-165.

Kurz, U. 2008. "Früchte und Opferkuchen in der Koroplastik des Demeter- und Kore/Persephonekultes von Herakleia/Policoro", στο Chr. Franek κ.ά. (επιμ.), *Thiasos. Festschrift für E. Pochmarski zum 65. Geburtstag*, Wien, 513-536.

²⁵ Robert 1936, 22, αριθ. 18, πιν. XII. *SEG* 13 (1956) 304. Guarducci 1974, 42-43, εικ. 19. *SEG* 48 (1998) 568. Για το ανάγλυφο βλ. τελευταία Δεσπίνης 2010, 119.

²⁶ Robert 1936, 22 «gâteau orbiculaire, avec deux diagonales en relief. Ces diagonales sont légèrement enflées à leurs extrémités, et à leur point d'intersection se trouve un bouton percé au centre».

²⁷ Η άποψη της Antonetti 1998, 44-45, εικ. 1, ότι εικονίζεται τροχός άρματος δεν ευσταθεί.

²⁸ Guarducci 1974, 43.

²⁹ Για τις συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται βλ. *Archäologischer Anzeiger* 2005.2, 309-399.

- Löhr, Chr. 2000. *Griechische Familienweihungen. Untersuchungen einer Repräsentationsform von ihren Anfängen bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr.*, Rahden/Westf.
- Lullies, R. 1951. *Eine Sammlung griechischer Kleinkunst*, München.
- Mingazzini, P. 1950-51. "Sulla pretesa funzione oracolare del Kottabos", *AA*, 35-47.
- Möbius, H. 1924. "Neue Inschriften aus Attika und Argos", *AM* 49, 1-16.
- Moore, M. 1997. *Attic Red-figured and White-ground Pottery, Agora XXX*, Princeton N.J.
- Otto, B. 1996. "Die Göttin mit der Kreuzfackel", στο *Fremde Zeiten. Festschrift für J. Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 II*, Wien, 177-186.
- Peppas, Delmousou D. 1966. "Epigraphical Notes", *AJA* 69, 151-152.
- Robert, L. 1936. *Collection Froehner I. Inscriptions grecques*, Paris.
- Schauenburg, K. 2000. *Studien zur unteritalischen Vasenmalerei II*, Kiel.
- Schauenburg, K. 2001. *Studien zur unteritalischen Vasenmalerei III*, Kiel.
- Smith, H.R.W. 1936. *CVA USA 5. University of California 1*, Cambridge Mass.
- Svoronos, J. 1937. *Das Athener Nationalmuseum III ergänzt von A. Philadelphus*, Athen.
- Van Straten, T.F. 1995.: *Hiera kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Leiden.
- Von Sybel, L. 1881. *Katalog der Sculpturen zu Athen*, Marburg.
- Walters, H.B. 1921. "Red-figured Vases recently acquired by the British Museum", *JHS* 41, 117-150.
- Wegner, M. 1949. *Das Musikleben der Griechen*, Berlin.
- Williams, D. 1993. *CVA Great Britain 17, British Museum 9*, London.

† Γιώργος Δεσπίνης,
Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ,
Ι. Δροσοπούλου 3
112 57 Αθήνα

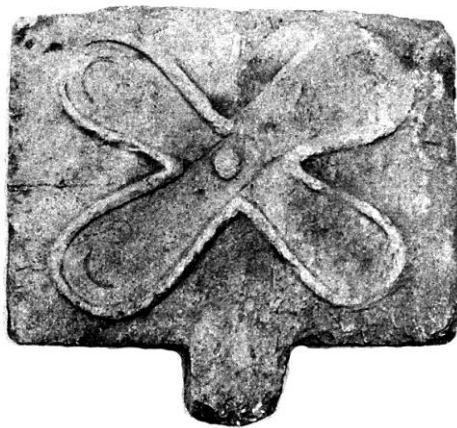
Εικ. 1. Αναθηματικό ανάγλυφο, Μουσείο Βραυρώνας ΓΕ 1021.

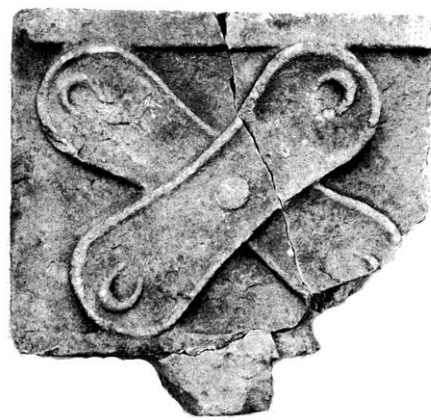
Εικ. 2. Αναθηματικό ανάγλυφο, Επιγραφικό Μουσείο 8790.

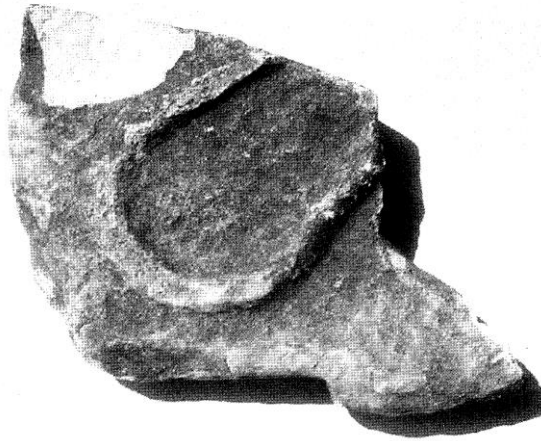
Εικ. 3. Αναθηματικό ανάγλυφο, Επιγραφικό Μουσείο 12567.

Εικ. 4. Αναθηματικό ανάγλυφο, Αποθήκη Ραμνούντος 2246.

Εικ. 5. Αναθηματικό ανάγλυφο, Αποθήκη Ραμνούντος 2247.

Εικ. 6. Αναθηματικό ανάγλυφο,
Αποθήκη Ραμνούντος 2262.

Εικ. 7. Αναθηματικό ανάγλυφο,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5259.

Εικ. 8. Αναθηματικό ανάγλυφο,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
12184.

Εικ. 9. Αναθηματικό ανάγλυφο,
Παρίσι, Cabinet des Médailles.